

A középkori egyházi bíraskodás ugyanolyan színes volt, mint maga a jog világa. Egységes jogi normarendszer, homogén jogi kultúra még országokként, tartományokként sem alakult ki, ellenben a társadalom rendi struktúrája szépen kirajzolódott az egykorú térképeken. A középkori európai kultúra egyik legjellemzőbb sajátossága éppen az volt, hogy az egyes főbb társadalmi csoportok jogilag karakterizált csoportokba, alrendszerekbe szerveződtek, s ezeket nevezzük rendeknek. Az egyházi rend volt mind közül a legkorábban kifejlődött: mondhatni, hogy amikor a világi tényezők még csak a hűbéri formák kiépítésén fáradoztak, az egyház már rendként definiálta önmagát. Sok századnyi előnyét egyebek mellett szinte monopóliumként birtokolt intellektuális potenciáljának is köszönhette, minek talaján hamar kialakult az a *iurisdictio*, amely antik hagyományokat újjáélesztve, követve és fejlesztve a bíraskodásban öltött a társadalom számára is látványos testet.

A bíraskodás a középkor századainak hosszú folyamán, de az 1215. évi IV. lateráni zsinat konstitúciói nyomán gyorsuló ütemben, kétféle modellbe szerveződött. A latin Európa Alpoktól északra elterülő térségében az officialisi, a déliben pedig a helynöki bíraskodás terjedt el. A struktúra lényegi elemei meghatározóan egységesek voltak, a jellegadó különbség azonban mégis igen markánsnak nevezhető: az általános hatáskörű, s e kompetencia jegyében elsőfokú fórum élén északon egy választott bíró (*officialis*), a déli országokban pedig a püspök első helyettese (*vicarius genarilis in spiritualibus*) állott. Közös vonásuk, hogy mindketten szakképzett és a gyakorlatban jártas jogászok voltak, de lényegi eltérés, hogy a helynök – a dolog természeténél fogva – klerikus kellett, hogy legyen, míg ez a kritérium az *officialis* esetén nem állott fenn. Magyarország a középkorban a déli modellhez tartozott.

A németországi egyházi törvénykezés a maga korában – a magyarországival összevetve – hasonlíthatatlanul nagyobb forrásanyagot állított elő. Ehhez társul még, hogy a jogtörténeti kutatások is lényegesen nagyobb apparátussal folynak a német tudományos központokban, így a címben ígért összehasonlító kép némileg féloldalas: míg a németországi szentszéki struktúrát szinte minden elemében jól ismerjük, a magyar egyházi bíróság rendszerének csak a kontúrjai rajzolhatók fel. A részletek kidolgozása még rengeteg erőfeszítést kíván a kutatóktól.

I. A szentszékek szervezete az Alpoktól északra

A püspöki bíraskodás

A németországi püspöki bíraskodásnak a lateráni zsinat nyomán – történelmi léptékekkel mérve – gyors ütemű megerősödése nem előzmények nélküli: gyökerei a frank korba nyúlnak vissza. A frank birodalom területén kialakult egyházmegyék püspökei rendszeresen jártak tartományukat, mert a kevés számú főpásztorhoz óriási területek tartoztak.¹ Az évenként rendszeresen megtartott vizitációk kettős célt szolgáltak: részint ellenőrizték a püspökök

Balogh Elemér

Az egyházi bíraskodás európai modelljei a középkorban

Összehasonlító elemzés a középkori német és magyar intézményi struktúráról

az alsópapság tevékenységét (ez volt a szoros értelemben vett *visitatio*), másrészt – felelősséget érezve a közrend fenntartás terén – a környék világi gonosztevői ellen is felléptek, egyházi büntetések kiszabásával. A püspök nem egyedül, hanem legfontosabb segítői (főesperes, *archipresbiter*) társaságában utazta be egyházmegyéjét, s ebből a vándorbíraskodásból fejlődött ki a csak a német jogfejlődést jellemző *Sendgericht* intézménye. A *Sendgericht* munkájába korán bevonták előbb tanúként, majd bírótársként a vidék megbecsült, tekintélyes lakóit (*Sendzeugen*, *Sendschöffen*). Ez a laikusokkal szemben fellépő püspöki bíraskodás tartalmát tekintve kifejezetten büntetőjogi jellegű volt, s mivel jól kiegészítette a világi törvénykezést, a frank uralkodók melegen támogatták. A németországi tartományi és birodalmi államszervezetben fokozódó mértékben vállalt feladataik miatt azonban a püspökök egyre kevésbé tudtak eleget tenni a vidéki bíraskodásnak, ezért az nagymértékben átcsúszott a főesperesek kezébe.

Az egyház szervezetében a legmagasabb lelki hatalommal rendelkező, az apostolok utódainak számító püspökök súlya a gregoriánus korban jelentősen tovább nőtt. Természetesnek tekinthető, hogy mind az egyházi törvényhozásban, mind a törvénykezésben kiemelkedő szerepet játszottak. A püspöki szék volt a szentszéki bíraskodás letéteményese, az alacsonyabb fórumok innen nyerték eljárási joghatóságukat. Magasabb, fellebbezési lehetőséget kínáló fórum lényegében csak a római *Curia*, a *Rota* volt, amelynek okát a katolikus egyház hierarchikus rendszerét ismerve nem szükséges bővebben magyarázni.

1. A püspöki szék (*officialatus*) kialakulása

A püspöki bíraskodásról szólva annak kezdetekor a püspök személyesen bíraskodott, majd csak a 10. századtól vette át ezt a feladatát a főesperes mint *vicarius episcopi*. Az általa gyakorolt tevékenységet a *Sendgerichtsbarkeit* kifejezéssel jelöli a német szaknyelv. E szék tevékenysége, eredetileg helyettesítő funkcióját kinőve önállósodott (*iurisdictio propria et ordinaria*). A 12. században gyorsan erősödő egyházi bíraskodás megteremtette az igényt arra, hogy a püspök kifejezetten tanult, arra alkalmas személyt kizárólag a bíraskodásra nevezzen ki (*Offizial*). Ezek a személyek azon klerikusokból kerültek ki, akik kezdetben nem kizárólag a bíraskodásban, hanem a püspöki igazga-

tásban játszottak fontos szerepet, innen az elnevezés: *officialis*. Ez a gyorsan nagy karriert befutó egyházi tisztségviselő a 12. században mindazonáltal még nem számított a püspök másik 'énjének' (*alter ego*). Efféle, jogban jártas embereket nemcsak a püspök, hanem a nagyobb kolostorok és más egyházi intézmények (*Siftskirchen*) is előszeretettel alkalmaztak. A világi fejedelmek és hatóságok is jól ismerték őket. Az *officialis* kifejezés gyűjtőfogalommá vált mindazok számára, akik az egyház nevében hivatalosan, szakmai képviselőként felléptek. Szó sem volt kezdetben bíraskodásra való korlátozottságról.

Általános felfogás szerint az első állandó egyházi bírák a 12. század utolsó évtizedeiben kezdték meg működésüket – Reimsben. Voltaképpen a pápai küldött bírák (*iudices delegati*) intézményének továbbfejlesztése volt ez; Reims érseke ugyanis pápai legátus, így egyszersmind pápai *iudex delegatus* volt. A 12. század második felétől érzékelhetően megerősödött a delegált bírák tevékenysége, akik egyre gyakrabban a jogtudók² (*iurisperiti*) közül kerültek ki. A küldött bírák hivatala a 13. századra intézményesült, viszont általában egyesbírákat jelentett. A *iudices* kifejezés ezután lényegében magát a hivalt, a bíróság intézményét jelölte. Nagyobb püspökségekben megfigyelhető, hogy a küldött bírák intézménye az állandósult szentszékek kialakulása után sem szorult háttérbe, hanem bizonyos, részint területi, részint ügyköri feladatmegosztásra került sor a kétféle egyházi bíróság között.

A német püspöki bíraskodás szervezetének bemutatása előtt érdemes körülpillantani a korabeli Európában, mert bár a középkori Európa éppen egyházi vonatkozásban mutatott fel imponálóan egységes jegyeket, a különbözőségek annál tanulságosabbak. Már Reims fenti említése is sejteti, hogy a fejlődés éllovasa Franciaország volt. A 13. század kezdetétől egy sor francia püspökségben említik már az *officialist*, legkorábban: Párizs (1205), Arras (1210), Cambrai (1212), Poitiers (1246), Arles (1251), Cavaillon (1255), Marseille (1260), Orange (1269), Toulon (1277). Azt viszont nehéz eldönteni, hogy ezekben az esetekben az *officialis* már hivatal vagy pedig csak *iudex delegatus*.³

A helyzet Angliában teljesen homályos, mert alig vannak ez irányú kutatások. Fölöttébb valószínű, hogy a professzionális püspöki bíraskodás hamarabb, mint Franciaországban, aligha jelent meg. Az *officialis* kifejezés mindenesetre III. Sándor (1179) és III. Lucius pápa (1182) bulláiban már szerepelt, és püspöki bírókra vonatkozott. Valószínűleg azonban küldött bírákról volt szó. Szabályos kánoni eljárásokról a 13. század első évtizedeitől vannak csak adatok, amelyek püspöki zsinatok voltak. Ez már tanult egyházjogászok létét feltételezi. A Canterbury egyházmegyében működő bíró tevékenységéről 1278 után vannak adatok. Vélhetően Angliában is fontos szerepet játszott az állandó püspöki bíraskodás kialakulásában IV. Ince pápa *Romana Ecclesia* című bullája.

A hivatalos püspöki bíraskodás kezdetei Németország keleti peremén is hasonló időre tehetőek. Olmützben 1267-ben említik először az *officialis* hivaltát. Prágában 1265-ből van adatunk egy perre, amelyet két bíró vezetett, akiket már nem küldött bíráknak nevez az oklevél.

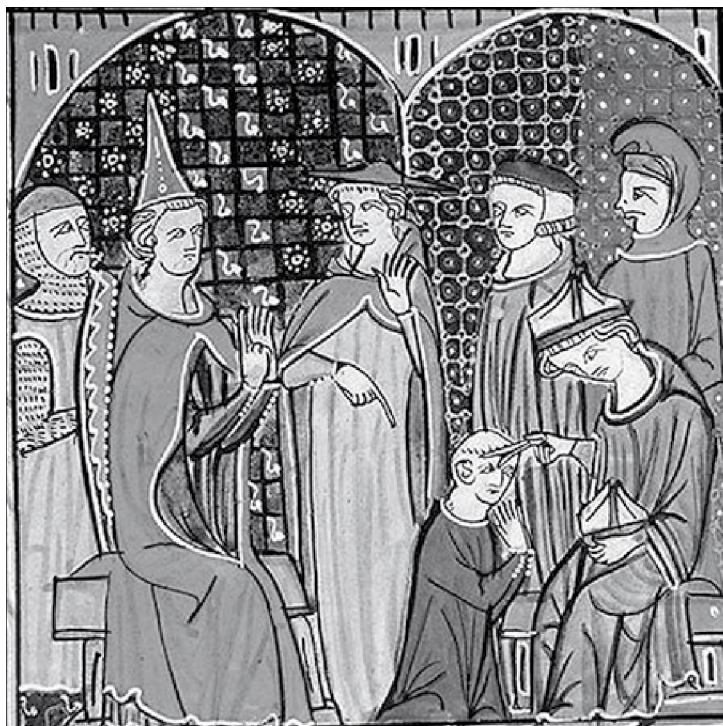
Egy évvel később már a neve is előtűnik az intézménynek: *officialis Pragensis*. Lengyelországban az *officialis* első említését Jakab pápai legátus (a későbbi IV. Orbán pápa) statútumaiban olvassuk, amelyeket a Breslauban tartott tartományi zsinaton bocsátott ki (1248). A 10. kánon szerint (amely félreismerhetetlenül IV. Ince pápa fentebb említett, *Romana Ecclesia* című konstitúciója jegyében fogant) minden püspök köteles székhelyén egy *virum utique literatum, providum et discretum* az *officialis* feladatainak végzésére kinevezni, aki a püspöknek fönntartott ügyeket leszámítva a bíraskodást végzi, és kiszabja a szükséges büntetéseket. Megillette az önálló pecséthasználat joga. A fellebbviteli fórumok megjelölése is mindenben követi a pápai bulla intencióit. Ennek a rendelkezésnek azonban nem volt sok foganatja, mert később (1267) egy másik pápai legátusnak, Guido kardinálisnak az ismét Breslauban tartott zsinaton újból föl kellett szólítania a gnyeznoi érseket, hogy gondoskodjon az egyházmegyékben az *officialatus* betöltéséről. Krakóban 1285-től működött igazolhatóan szentszék, és 1267 után fokozatosan a többi egyházmegyében is megkezdtek a munkát a hivatásos egyházi bírák. Európa más, északi országaiban is hasonló fejlődés bontakozott ki.

Az *officialatus* intézményének kialakulásáról különféle nézetek alakultak ki. Az egyik leginkább elterjedt felfogás Thomassin magyarázatát⁴ fogadta el, aki szerint a püspökök a velük rivalizáló főesperesek miatt azok fölé emelték a helynököket vagy *officialisokat*, saját tekintélyüket stabilizálандó. Ezt a felfogást tette magáévá többek mellett a jeles francia medievista, Paul Fournier⁵ is, amely azonban a legújabb kutatások tükrében már nem tartható tovább. Az tény, hogy a főesperesek hatalma a 11–12. században úgy megnőtt, hogy sok egyházmegyében a püspök a közvetlen irányításból és igazgatásból egyszerűen kiesett. Az is gyakran előfordult, hogy a pereskedők a főesperesi székétől nem is a rendes fellebbviteli fórumnak számító püspöki székhez, hanem a metropolitához vagy egyenesen a pápához fordultak. Ha el is fogadta azonban az egyházjog a főespereseket, mint *iudices ordinarii*, az éppen az idő tájt hatalmas fejlődésnek induló kanonisztika és a pápai törvényhozás itt éles határvonalat húzott azáltal, hogy egyértelműen hangsúlyozta a püspök bírói joghatóságát egyházmegyéjében. A püspöknek tehát igazi riválisává sohasem vált az *archidiaconus*, akinek jogait a pápa amúgy védelmébe vette.⁶ Azt is tudnivaló, hogy az egy időben önállósodó főesperesek legtöbb helyen a helynökök közül kerültek ki, a püspököknek tehát már csak ezért is új és szakszerű segítség után kellett nézniük.⁷

A fejlődés fő mozgatórugója mindenképpen a szakszerű bíraskodás igényeinek való megfelelni törekvés volt. Az erőteljesen római jogi befolyás alatt álló és rohamosan erősödő pápai intenciók nem tették tovább lehetővé, hogy a mind bonyolultabb jogvitákat, ügyeket pusztán *ex aequo et bono* oldják meg. Tanult jogászok kellenek a bírói székbe. Ahogy a Rómában folyó eljárásokban tevékenykedő *auditores* kötvé voltak az eljárás rendjéhez, ugyanezt követelték meg a pápai küldött bíráktól is. Nem bújhattak ki ez alól tartósan a püspökök sem. II. Cölesztin pápa egy, Párizs püspökéhez írt levelében (1195) kifejezetten inti a

francia főpapot, hogy klerikusok pereiben a kánoni eljárásjoghhoz tartsa magát.⁹

Az egyházi bíraskodás kompetenciája a 12. században még a magánjogi ügyek mellett a büntetőbíráskodásra is kiterjedt. Ez leginkább a széltében érvényesülő *privilegium fori* intézményére vezethető vissza, amely szerint a klerikusok büntetőügyei is püspökeik elé tartoztak, s ezt még kiegészítette az egyházi bíróságok anyagi jogi értelemben vett hatásköre. A püspök bírói tevékenységét tovább növelték a pápai megbízások, a küldött bíróként való eljárás. III. Sándor pápa kifejezetten szankciókkal fenyegette meg azokat a püspököket, akik a pápai parancs alapján ellátandó bírói feladatokat delegálják (ez csak a saját *iurisdictio* körén belül volt megengedett).¹⁰ A kifejlődő

Egyházi bíróság a középkorban⁸

professzionális püspöki bíraskodás alapvető dokumentuma, IV. Ince pápa nevezetes bullája (*Romana Ecclesia*, VI 2. 15. 3), amelyet a párizsi egyetemnek is megküldött, majd *decretum*-gyűjteményébe is fölvetett, az állandó püspöki bírónak a pápai küldött bírókkal egyenértékű (*iudex ordinarius*) státuszt adott (1246). A pápai instrukció szerint tehát a püspök és állandó bírója egy és ugyanazon bírói széklet alkottak: *unum et idem consistorium sive auditorium*.

2. A bíraskodás szervezete és hivatalnokai

Mihelyst a delegált bírót felváltották a hivatásos és rendszeres tevékenységet kifejtő bírók, a nagyobb egyházmegyékben szinte azzal egy időben megkezdődött magának a hivatalnak is a kiépülése. A 13. század közepétől érhető tetten ez a fejlődés, de hangsúlyozni kell, hogy a kisebb püspökségekben nagyon sokáig csak *ad hoc* álltak rendelkezésre bírósági "segédek".

a) A bíró (*officialis*)

A püspöki szentszék első embere a bíró (németül: *Offizial*), akit a középkori latin nyelvű oklevelek ekként jelölnek: *officialis generalis seu principalis*. Ez a személy, főleg kezdetben, lehetett maga a püspök is személyesen, de csak ha maga is jogászként dolgozott, vagy egyházmegyéje volt kicsiny. Sohasem szorult azonban háttérbe az a

felfogás, hogy a püspöknek igenis szüksége van efféle kinevezett, hivatalserűen tevékenykedő kisegítőre.¹¹ Az *officialis* kinevezési joga egyedül a püspököt illette meg, de a kései középkorban gyakori volt, hogy választási feltételként vagy akár szerződéses kötelelem nyomán kellett a püspöknek valakit erre a hivatalra kineveznie.

A 13. század közepétől Európa-szerte az a szabály alakult ki, hogy egyházmegyénként egy bírót neveznek ki. Nevezetes kivétel a már említett Reims, ahol hosszú időn át két *officialis* bíraskodott. Ennek az volt az oka, hogy az egyik személy a püspöki, a másik (fellebbviteli fórumként) az érseki joghatóságot gyakorolta. Ez a fajta feladatmegosztás nem volt egészen kivételes, nagyobb német egyházmegyékben is előfordult.

Hamar kialakult az a kritériumrendszer is, amelynek a bírói hivatalra kizemelt személynek meg kellett felelnie. Az *officialis* teljesen cselekvőképes, 25. életévét betöltött, kizáró ok¹² alá nem eső klerikus (nem feltétlenül pap) lehetett csak. Általános elvárás volt továbbá vele szemben, hogy nőtlen, büntetlen és feddhetetlen életű legyen. Természetesen nagyon fontos volt jogi jártassága, tudása (*Rechtsgelehrsamkeit*). A németországi egyházi bíróságok bírái tudományukat leggyakrabban az északolasz egyetemeken, a legkorábbi időkben elsősorban Bolognában szerezték.¹³ Egy francia zsinat (Tours, 1236) azt a kívánalmat is fölállította, hogy a jelöltnek legalább ötévi jogtudományi stúdiumot kell maga mögött tudnia, de ez a feltétel hosszú időn át a gyakorlatban kivihetetlen lett volna. Megelégedtek azzal, ha az egyházi bíró megfelelő gyakorlattal és kánonjogi tudással rendelkezett.¹⁴ Mivel a bírónak képzett és gyakorlott jogászoknak kellett lenniük, elvben ritkán, a gyakorlatban azonban elég sűrűn kellett jogtudók (*iurisperiti*) segítségét és tanácsát igénybe venniük. Az egyházi bírók mind gyakrabban kerültek ki tudományos fokozattal rendelkezők közül. Sokan a gyakorlatból érkeztek és korábban jegyzőként dolgoztak.

A hivatali idő ritkán nyúlt hosszúra; a megelégedésre dolgozó bírót hamarosan beválasztották a püspöki káptalanba, ha ugyan nem volt már annak eleve tagja. Az *officialis* munkájáért komoly díjazást kapott. Néha egy *beneficium* jövedelmét bírta, de leggyakrabban az illetékekből kapott részesedést. A püspök bármikor visszahívhatta *officialis*-át, aki le is mondhatott, s a hivatal természetesen an-

Egyházi öltözékek a középkorban¹⁷

nak halálakor is megüresedett. A *vacantia* idejére a káptalan megkérhette megint az egyébként felmentett *officialis* a teendők ellátására, de újat is állíthatott a helyére.

Az *officialis* gyakorolta a püspök helyett annak rendes bírói joghatóságát: „*consistorium episcopi et officialis unum et idem censetur.*”¹⁵ Fellebbezni tehát innen a püspökhöz már nem lehetett, hanem csak az érsekhez. Az

officialis joghatósága alapvetően a bíróság elé vitt, döntően magánjogi tartalmú ügyek (*streitige Gerichtsbarkeit*) eldöntésére szorítkozott, a szélteben érvényesülő németországi felfogás szerint büntetőjogi hatalma nem volt. Járulékos deliktumokat azonban minden további nélkül megítélhetett, mint mulasztás, engedetlenség, bíróság félrevezetése stb. Egyházi javadalmat vagy hivatalt nem

vonhatott meg, és az egyházmegye kormányzásába sem szólhatott bele, hacsak egészen konkrét püspöki megbízást nem kapott erre vonatkozóan. Tényleges hatásköre mindig a kinevezési okmányban kapott részletező megállapítást.

Nagyon sok püspökségben az *officialis* a püspök teljes joghatóságát (*iurisdictio*) átvette, ekkor *in causis spiritualibus, civilibus ac criminalibus* ítélt. Feladata volt továbbá az is, hogy gondoskodjon az ítéletek végrehajtásáról. A jogrend öre is volt, ezért a hivatalból való eljárás joga is megillette nyilvánvalóan jogsértő cselekményeket tapasztalva. Hiteles pecsétje volt (*sigillum authenticum*), amely a vele megpecsételt okleveleknek teljes bizonyítóerőt kölcsönzött. Saját kezű aláírása is közhitelű személyként (*publica et authentica persona*) láttatta. Felügyelete alatt vezették a regisztert és a bírósági könyveket (*Gerichtsbücher*), amelyek eredetileg az adósságokat és szerződéseket rögzítették. Ha az *officialis* egy szerződést *in iure* vagy *in forma iudicarii* megerősített, a később jogsérelmet állító fél számíthatott a szentszék jogvédelmére. Nem véletlen, hogy az *officialatus* sok helyen határozottan visszaszorította egyéb városi oklevélkiállító helyek tevékenységét.

Számos egyházmegyében az *officialis* speciális megbízás erejénél fogva igazgatási tevékenységet is ellátott, amelynek semmi köze nem volt a bíraskodáshoz. Főleg az egyházi javadalmakkal kapcsolatos ügyintézés adott sok feladatot, de végzett vizitációt, hívott össze egyházmegyei zsinatot, letett klerikusokat, megvont hivatalokat. Ez a tevékenysége azonban csak szoros kivételként érvényesült, hiszen az *officialis* hivatala olyannyira bírói természetű volt, hogy bátran tekinthető a hatalmi ágak szétválasztására irányuló újkori törekvések markáns középkori példájának.¹⁶

A kései középkorban mind gyakrabban kinevezett általános helynökkel együtt végezte az igazgatási teendőket. A *vicarius generalis* átvett tőle néhány olyan hatáskört, amely csak különös megbízás alapján illette meg, így különösen a büntetőbíráskodás és a *causae spirituales extrajudiciales* eldöntése. Arra is volt azonban nemegyszer példa, hogy az *officialis* és az általános helynök egy és ugyanazon személy volt.

b) A bírótársak

Az *officialis* a bírói hatalmat egyedül birtokolta, de ez nem jelenti azt, hogy mindig egyesbíróként járt volna el. Különösen nehéz esetekben – az általános európai gyakorlattal egyezően – a bíró köteles volt jogtudók tanácsát kikérni. Ezek a "szakértők" (*iurisperiti, assessores* vagy *consilarii*) magán a tárgyaláson is részt vehettek, de olykor csak a bírósági jegyzőkönyveket kapták kézhez. Néha csak egyszerű szakvéleményt kértek külső, tekintélyes jogászoktól. Ilyen bírótársakat maguk a felek is ajánlhattak: gyakori volt, hogy egy korábbi *officialist*, jogban jártas kanonokot vagy helybéli ügyvédet hívtak meg, akik persze nem lehettek érdekelték a szóban forgó ügyben. Ha csak szóbeli tanáccsal szolgáltak, ami igen gyakori volt, nevüket nem őrizte meg a jegyzőkönyv, csupán utalás történt

az ítélethozatal során kifejtett tevékenységükre, formula-szerűen: *de iurisperitorum consilio*. Az *assessores* tehát önálló bírói joghatósággal nem rendelkeztek, és véleményük a bírót nem kötötte. A peres feleknek jogában állt, hogy az elfogult, gyanús vagy e hivatalra bármilyen okból alkalmatlan személyt elutasítsák, vagy kérjék az eljárásból való kizárásukat.

c) Bírósági főtisztviselők

A bíróságon tevékenykedők között viszonylag jól elkülöníthető csoportot alkotnak azok, akikre az jellemző, hogy önálló döntési jogkörrel általában nem rendelkeznek, de kiemelkedően fontos eljárási cselekményeket végeznek önállóan, ezáltal élesen elhatárolhatók a szentszéki segéd-személyzettől. Ők az egyházmegyei bíróság főtisztviselői.

A pecsétnök (*Siegler*) volt a bíró után a szentszék legfontosabb személye. Nemritkán jogi végzettséggel is rendelkezett. Egyes esetekben helyettesítette magát az *officialist* is. Hivatalának fontosságát bizonyítja, hogy például Konstanzban egy időben kinevezéséhez a káptalan beleegyezése is szükséges volt. Ahogy az elnevezés is mutatja, a pecsétnök legfőbb dolga az *officialatus* pecsétjének őrzése és szabályszerű használata, valamint az ügyintézés során fizetendő illetékek beszedése volt. Némely püspökségben az ő feladata volt a szentszék pénzügyeinek ellenőrzése, ekkor a püspökkel szemben szabályos elszámolási kötelezettséggel tartozott. Főszabály szerint felügyelte a jegyzőket, akiktől az esküt is ő vette ki. Kölnben a pecsétnök gyakorolta a fegyelmi jogkört a bírósági személyzet fölött. Neki is rendes járandósága volt, emellett a választott bírósági eljárások díjaiból is részesült. A püspök ún. asztaltársaságához tartozott, ami nem meglepő, hiszen egyébként is az ő eltartottja volt.

Az ügyhallgató (*auditor*) az eljárás gyakorlati részének volt kiemelkedően fontos szereplője. Így hívták azt a bírósági személyt, akit a rendes bíró meghatározott eljárási cselekmény elvégzésével, így főként a tanúk kihallgatásával megbízott.¹⁸ Az *auditor* megjelölés a kései középkorban mind ritkább, holott az általa ellátott feladat nem szűnt meg.

A nagyobb püspöki bíróságokon találjuk csak az *audientarius* hivatalát, amelynek feladata a bírósági idézések, intések és ítéletek kiküldése és az iratok regisztrálása volt. Az utrechti gyakorlat szerint az *officialis* után neki is alá kellett írnia a kiközösítő határozatokat, és azokról nyilvántartást kellett vezetnie. A kölni rendtartás szerint az e hivatalat betöltő személynek *homo intelligens et maturus* kellett lennie.

Némely egyházi bíróságon külön e célra kinevezett személy, a *registrator* dolga volt az, hogy nyilvántartást vezessen azokról, akik nem jelentek meg az idézésekre, vagy nem voltak hajlandók nyilatkozni a felperesi követelésre, vagy felelni az ellenük felhozott vádra. Ugyanennek a hivatalnoknak volt a dolga, hogy "könyvelje" a kiközösítéseket és az egyéb egyházi szankciókat. Ő értesítette az érintett helyi papságot is a kiközösítések tényéről és körül-

ményeiről. Mindenekelőtt azonban neki kellett az ítéleteket regisztrálni. Az a hálátlan feladat is osztályrésze volt, hogy felügyelje a pénzbírságok behajtását.

A nagyobb ügyforgalommal rendelkező bíróságokon általában szükségessé vált egy olyan személy kinevezése, akinek feladata az oklevelek kezelése és őrzése volt. Ez a tisztségviselő (*receptor actorum*) saját hivatalt vitt, ahol az oklevelek eredeti példányaikat őrizték. Itt lehetett másolatokat készíttetni, és itt állították ki az ítéletek végleges példányaikat is. A másolatok készítőit és az ítéletek megszüvegezőit olykor önálló névvel is illették: *copistae* és *sententiarii*. Az utóbbi feladata volt Lüttichben és Kölnben az illetékek megállapítása és a különböző díjak beszédése.

d) Ügyvédek

Az ügyvédektől (*advocati*) sok tekintetben hasonló előfeltételek teljesülését várták el, mint a bíraktól. Ügyvéd szolgai állapotú (*unfrei*), eretnek, zsidó, pogány vagy nő nem lehetett. A legtöbb helyen a büntetlen előéletet és a jó hírnevet is megkövetelték. Szerzetesek és az egyházi hierarchia rendes klerikusai csak akkor léphettek föl ebben a szerepben, ha kolostoruk vagy egyházuk védelme ezt indokolta, és előjárójuktól megkapták az engedélyt. Elfogadott volt azonban, hogy szegények és elesettek (*personae miserabiles*) érdekében bármikor perbe szállhattak. Alapos jogi képzettséget, legalább háromévi kánonjogi és római jogi tanulmányt, valamint alapos bírósági gyakorlati jártasságot kívántak meg tőlük. A canterburyi zsinat (1295) négy-öt évi tanulmányt és egy esztendei gyakorlatot kívánt meg az ügyvédektől. Würzburgban a bírósági státútum (1422) szerint egy külön testület (tagjai: a prépost, az *officialis* és három főesperes) joga és feladata volt az ügyvédi tevékenység engedélyezése. Senki sem kaphatta meg az engedélyt, *nisi fuerit sufficiens et idoneus in scientia causarum experientia repertus*.

Ha a gyakorlatban nem is érvényesültek mindig maradéktalanul az említett magas elvárások, az okleveles emlékek azt mutatják, hogy az ügyvédek nemritkán még tudományos fokozattal is rendelkeztek. Összeférhetetlenség állt fenn az ügyvédek, ügyészek és gyakran a jegyzők között.¹⁹ Az ügyvéd, működési engedélyét megkapva köteles volt a püspök vagy az *officialis*, olykor az engedélyező grémium előtt is hivatali esküt tenni. Franciaországban szokás volt ennek az eskünek az évenkénti megújítása. Aki vétett esküje ellen, azt elítélték, és az ügyfeleknek okozott kár kétszeresében (*duplum*) marasztalták. Emellett az a veszély is fenyegette, hogy megvonják tőle működési engedélyét. Az említett eskü rendszerint tartalmazta titoktartási kötelezettségét, valamint az ügyészekkel és a közjegyzőkkel való, az ügyfélre nézve sérelmes egyezkedés tilalmát.

Az ügyvéd legfontosabb perbeli szerepe az volt, hogy megfogalmazza a különböző beadványokat, mint kereset (*actio libelli*), kifogások (*exceptiones*), feleletek (*repliae*). Folyamatosan ellenőrizték a jegyzőkönyvek helyességét, és szükség esetén természetesen személyesen is felléptek ügyfeleik érdekében. A bírósági rendtartások újra és

újra intették az ügyvédeket, hogy nyereségvágyból ne adjanak rossz tanácsot ügyfeleiknek, perbeli cselekményeiket pedig legjobb tudásuk szerint, lelkiismeretesen végezzék. A bíróságon talárban kellett megjelenniük, és a bíró mellett (!) foglalhattak helyet. Nem volt ritka, hogy – felkérésre – bírótársként (*assessor*) is részt vettek a szentszék munkájában. Ha a perben állók egyike *persona miserabilis* volt, a bíró köteles volt számára ügyvédet kirendelni.

e) Ügyészek

Az ügyésznek (*procurator fiscalis* vagy *promotor*) az volt a feladata, hogy felderítse a szentszéki kompetencia alá tartozó deliktumokat, és az elkövetők ellen képviselje a vádat. Feladatköre azonban idővel jelentékenyen kiszélesedett. Magánjogi perekben gyakran képviseltették a felek magukat általa, mint *procurator causarum*.²⁰ Ez a kánonjogi eljárás bonyolultsága miatt olykor elkerülhetetlen volt. Az ügyészi kinevezés feltételei: betöltött 25. életév, szabad állapot (katona sem lehetett) és büntetlen előélet. Kezdetben rendszerint csak egyháziakat neveztek ki erre a hivatalra, akik később csak *personae miserabiles* érdekében vagy feletteseik külön engedélyével léphettek föl. Az ügyészt írásban vagy a bíró jelenlétében lehetett felkérni. A *litis contestatio* előtt indokolás nélkül, azután csak nyomós ok megjelölésével lehetett visszahívni.

Bár az ügyésztől kifejezetten nem várták el, hogy jogi stúdiumokat végezzen, a szentszékeknek gondot kellett rá fordítaniuk, hogy ezt a hivatalt jogban jártas személyek töltsék be. A bírósági státútumokban gyakran találni olyan kikötéseket, amelyek a kinevezéssel kapcsolatban ez irányú szűkítéseket, valamint példás életvitelt megkívánó passzusokat tartalmaznak. Általában rögzítették az ügyészek számát is. E hivatal várományosainak olykor vizsgát is kellett tenniük. Az eljárásjogban és a latin nyelvben járatlan személyek (*illiterati*) szóba sem jöhettek mint ügyészek. Pontosan szabályozták a bírósághoz, megbízóikhoz, az ügyvédekhez és a közjegyzőkhöz való viszonyukat, valamint honoráriumuk maximumát. Kinevezése után az ügyésznek is hivatali esküt kellett tennie.

f) Közjegyzők

A közjegyző a kánoni eljárásjognak az egyházi bíraskodásban való meghonosodásával jelent meg, elsősorban az Alpoktól északra fekvő országokban. A vonatkozó latin kifejezés (*notarius*) persze már sokkal korábban felbukkant, a magasabb rangú írnok értelmében. Gyakran illették a püspök titkárát is ezzel a kifejezéssel. Mindenesetre tény, hogy korábban e hivatalhoz nem tapadt nyilvános karakter. Csak a 13. századtól, az Itáliától északra fekvő szentszékeken tűnik fel a (köz)jegyző mint *persona publica*, akire jegyzőkönyvvezetői minőségében használták a *tabellio* kifejezést is.²¹ A hivatal további fejlődését erősen meghatározta a nevezetes 1215. évi IV. lateráni zsinat 38. kánonja, amely előírta, hogy a szabályos kánoni eljárásban részt kell, hogy vegyen legalább egy *persona publica*

vagy két megfelelő tanú – az egyes eljárási cselekményeket és a bírói ítéletet rögzítendő.²²

Az időrendben következő tartományi zsinatok újra és újra megismételték ezt az előírást. A közjegyzők feladata lett több helyen az esetek vizsgálati anyagának előkészítése, vagy a tanúkihallgatások foganatosítása és jegyzőkönyvezése. Amikor a szentszékek mintegy választott bíróságként jártak el (*freiwillige Gerichtsbarkeit*), a közjegyzők dolga lett

a bizonyításfelvétel szerződéses jogügyleteknél, hiteles másolatok kiállítása. Olykor végrehajtással is megbízták a közjegyzőket. Nagyobb bíróságokon több közjegyző is működött, akik egymás közt meghatározott munkamegosztásra szakosodtak.

Bár a közjegyzők pápai vagy császári autoritás birtokában végezték munkájukat (ez a két személyi kör egyenrangúnak számított az *officialatus* előtt), az erre rendelt birodalmi grófok (*Hofpfalzgrafen*) ellenőrizetlen és korlátlan kinevezési gyakorlata miatt szükségessé vált bizonyos kontroll alkalmazása. Ezt a kívánalmat a legtöbb bírósági rendtartásban rögzítették, akként, hogy *illiterati* e hivatalra nem nevezhetők ki. A közjegyzőknek is esküt kellett tenniük, amelyben korrekt ügyvitelre és titoktartásra tettek ígéretet. Némely bírósági státútum azt a feltételt is tartalmazta, hogy az *officialis* vagy a pecsétnök engedélye nélkül bíróságon kívüli hivatalos tevékenységet nem fejthet ki. Az általa felszámítható díjak mértékét is többnyire szabályozták. A közjegyzők honoráriumköveteléseit a szentszéki bírák ellenőrizték. Fő szabály szerint a közjegyző ügyészi feladatot nem vállalhatott, különösen nem egyazon perben.

A közjegyzők iránt megmutatkozó igény oka a kánoni pernek az írásbeliséggel mutatott szoros kapcsolata volt. Az írásbeliség, azon belül az egyházi írásbeliség egyik legfontosabb centrumává vált az *officialatus*. A strásburgi püspök udvarbírósága (*curia episcopi*) 1330. táján jóformán az egész egyházmegye egyetlen oklevél kiállító helye volt.

g) Bírósági segéd személyzet

Idetartoztak az egyszerű bírósági írnokok (*notarii simplices, banales, minores*), akik a bírósági intéseket, idézéseket stb. állították ki. Ezek a hivatalnokok többnyire

Tüzesvaspróba (*Rituale Romanum*, XII. század)²³

valamely konkrét előjáró (leginkább a *procurator litterarum* vagy a *notarius publicus*) személyes irányítása alatt álltak. Bíróságoként eltérő, de mindig pontosan megállapított számban dolgoztak még egyéb beosztottak, mint a *pedellus, cursor, muntius*. Feladatuk a bírósági okiratok összeállítása és bemutatása volt. Ők kísérték a bírót a bíróságra, s felügyeltek a rendre. Kisegítőként gyakran részt vettek a végrehajtás hálátlan és gyakran

nem egészen veszélytelen feladatában is. Hivatali jelvényük általában a bot volt. A bírósági segéd személyzetnek is pontosan megszövegezett hivatali esküt kellett tennie. Díjazásukat a bírósági rendtartás tartalmazta.

II. A helynöki bíraskodás

Míg Európa északi országaiban az *officialatus* rendszere terjedt el, délen gyökeresen eltérő a kép. Itáliában, talán az egyházmegyéek csekély nagysága miatt, egyáltalán nem alakult ki az *officialatus* intézménye. Ott a püspökök mellett az általános helynökök végezték a bíraskodást.²⁴ Pontosan ezzel megegyező a kép a középkori Magyarország vonatkozásában, ahol a francia-német mintájú *officialatus* sohasem jött létre, hanem a püspökök és érsekek általános helynökei (*vicarius generalis*) látták el rendszerint a bíraskodás feladatát.²⁵ Az eltérés okainak és körülményeinek részletes feltárása még várat magára, de annyi valószínű, hogy a fejlődés ilyen irányában fő szerepet kapott a magyar egyház hagyományos Róma iránti hűsége; innen érthető az itáliai minták követése, valamint ezzel párhuzamosan a hatalmas nyugati szomszédtól, Németországtól való tudatos távolságtartás igénye.

Magyarország a középkorban a dél-európai jogtörténeti kultúrkörhöz tartozott, köszönhetően a markáns római orientációnak. Ez a különben a köztudatban sem eléggé hangsúlyos körülmény a magyar egyházszerkezet és főleg az egyházi bíraskodás rendszerében adatolható meggyőzően. A középkori magyar szentszéki bíraskodás struktúrája és számos tartalmi eleme az itáliai mintákat követte, persze sok-sok hazai specialitással. Legfeltűnőbb attribútuma ennek a bíraskodási modellnek tehát az volt, hogy az egyházmegyei törvényszék élén rendre klerikus, az ordinárius első, lelki ügyekben illetékes általános helyettese, a helynök állott.

1. A kezdetek

Az 1215. évi lateráni zsinatnak a törvénykezés fejlődésére gyakorolt hatása lassan, de biztosan begyűrűzött Magyarországra is.²⁶ A 13. században még alig van nyoma a bíraskodás professzionalizálását célzó törekvéseknek, de a 14. század már kezdetétől jelentős eredményeket mutatott. Ennek mintegy nyitányaként tekinthető a század elején *Gentilis* pápai legátus bíraskodási tevékenysége. Az általa generált eljárások során a bírói székben már a kánonjogban tanult személyek ültek, mint *Philippus de Sardinia* és *Vannes de Aretio* ügyhallgatók (*auditores*), vagy a ravennai kanonok és kamarás *Gentilis, Boninsegna de Perusio*, mindannyian a kánonjog doktorai (*doctores decretorum*). Az a jelenség, hogy magyarországi érintettségű ügyekben nem magyar, hanem jellemzően itáliai származású bírák ítélnék, nem jelentett Európában sem különlegességet, sem feltűnést. A középkori európai univerzalizmusban csak a Rómához való hűség és esetünkben a kánonjogi kötődés számított, nemzeti szempontok nem vagy alig játszottak szerepet. A kommunikációs probléma is viszonylagos volt: a per és az eljárás nyelve Európában egységesen a latin volt.

A bírák mellett a kánoni per nélkülözhetetlen résztvevői voltak a közjegyzők (*notarii publici*), akik pápai vagy császári autoritás birtokában végezték munkájukat. Eredeti hivatásuk szerint vezették a jegyzőkönyveket, hiszen az egyházi perek *per definitionem* írásbeliek voltak. Az oklevélszerkesztés során szerzett jogi jártasságuk okán gyakran láttak el perbeli képviselőt is. A közjegyzői tevékenység azonban már a 14. században jellemzően az oklevéladásban manifesztálódott. Így például egy 1357. október 30-án kelt közjegyzői oklevélben *Domokos* erdélyi püspök előtt *György* selyki dékán és két plébános a dékánátus összes papja nevében, *Miklós* egerhegyi *comes* és három társa jelenlétében, az erdélyi püspök és a gyulafehérvári főesperes ellen a Szentszékhöz benyújtott fellebbezésüket önként visszavonták.²⁷

Nem mellékes tevékenység volt a különféle bírósági aktusokról való értesítése az ügyfeleknek. Az egyes perbeli cselekmények, főleg az idézések kézbesítését a 14. század elején főként a *cursoresek* végezték.

A felek perbeli képviselőiben is gyakran bukkantak fel itáliai ügyvédek. A kuriális eljárások során ez szinte magától értetődő volt, s ennek is lehetett folyománya, hogy a kuriális formák mindinkább elterjedtek, kivált azokban az esetekben, amikor az ügyvédvállalás külföldi delegált bíró előtt,²⁸ vagy egyenesen a pápai udvarban lefolytatandó perre vonatkozott. Egyebekben, a hazai perekben inkább az egyszerűbb formulák terjedtek el, ami azonban semmit nem változtatott azon az alapvető tényen, hogy a kánoni per főbb intézményei és fázisai (*actio libelli, responsio, litis contestatio, sententia interlocutoria, sententia definitiva stb.*) Magyarországon is meghonosodtak.

A magyarországi szentszéki bíraskodás súlyának és szerepének megerősödése leginkább az állandó szervezet kiépülésében nyilvánult meg. A kisebb jelentőségű ügyektől eltekintve (ezeket a lateráni zsinat után is sokáig a fő-

esperesi székek intézték) a 14. századtól egyre nyilvánvalóbban az egyházmegyei bírói fórum élén a püspököt találjuk. Ez felelt meg a lateráni zsinat történelmi jelentőségű konstitúcióinak, amelyek világosan állást foglaltak a helyi egyházszervezetben a püspöki joghatóság primátusa mellett. Az ítélkező püspökök, érsekek zsinati, káptalani bírótársakkal és 'jogtudók' bevonásával végezték törvénykező munkájukat. A püspökök azonban – talán bizonyos pápai analógiákat is megfontolván – a bíraskodás fáradtságos munkáját nagyon gyakran, mindjárt a 13. századtól, delegálták. Az egri püspök bírói funkcióját a *viceindex et cancellarius*, később *iudex et cancellarius*, olykor egy főesperes vagy prépost látta el. A megüresedett szépesi káptalant egy *yconomus* joghatósága alá helyezték. Egy hosszadalmas *paraphernum*-per a pécsi püspök elé került, amely azután a *vicesgerens*, majd újra a püspök, a *vicarius*, végül az esztergomi érseki *yconomus* előtt folyt le, s a legvégén a távol lévő püspök helyett Pécsen egy ottani *yconomus* hozott ítéletet.²⁹

2. A kiépült szentszéki bíraskodás

A kiteljesedett középkori magyarországi egyházi bíraskodás legmarkánsabb bírói szereplője kétségkívül a helynök. Az *officialis* elnevezés Magyarországon is ismert volt, de általában a világi birtokok jószágigazgatóját értették rajta (ennyiben hasonlított az *officialis* németföldi, eredeti funkcióelnevezésére), mint szentszéki bíróra leginkább csak a pápai oklevelek alkalmazták, formulaszerűen.³⁰ Magyarországon a 14. század elejétől figyelhető meg, hogy a püspöki bíróságot az általános helynök vezeti. Általában véve kiemelkedő jogi tudással kellett rendelkezniük, és találunk közöttük tudományos fokozattal (*professor iuris canonici*) rendelkezőt is, mint amilyen *Johannes de Castro Budensi* volt, a kalocsa-bácsi érsek helynöke.³¹ A püspökök belátásuk szerint nevezték ki helynökeiket; Esztergomban rendszerint a kanonokok közül kerültek ki, a püspökök pedig gyakran egyik főesperesüket bízták joghatóságuk gyakorlásával. Az utóbbi eset azért is figyelemre méltó, mert azt mutatja, hogy Magyarországon valószínűleg nyoma sem volt annak a Nyugaton erős félelemnek, amely a püspöki és a főesperesi szék közötti konkurenciát állította. „Magyarországon sohasem lehetett hallani arról, hogy a főesperesi és a püspöki szék rivalizált volna egymással” – állítja *Bónis György*.³² Ezzel szemben több adat mutatja, hogy az egyházmegye szentszékén több funkció is egyesült egy személyben: egy időben a csanádi püspök főesperese helynökként egyben a *procurator* teendőit is ellátta.³³

A helynöki bíraskodás személyi vetülete eléggé színes képet mutat. Az érsek vagy püspök bírói hivatalát néha egy-egy prépost vagy kanonok látta el. Az esztergomi érsek a földrajzilag távolinak számító északkeleti vármegyékbe rendkívüli helynököt nevezett ki.³⁴ Tartós bírói egzisztenciát sikerült kiépítenie magának az erdélyi püspök egyik helynökének (*vicarius de extra Mezes*), aki elé az Alföldnek az erdélyi püspökséghez tartozó területeiről érkező jogviták tartoztak. Ezt a hivatalt rendszerint

a szatmárnémeti vagy a tasnádi plébános látta el. Egy 1321-ből való oklevélben a helynök átruházza hivatalát a szatmári *scolasticus* javára, aki azt már hivatalos bírói joghatóságnak (*officium iudiciale*) tekinti.³⁵ Alkalmassint a helynökök is delegálták hivatalukat egy-egy megbízottra, akiket a források mint viceiudex, vicesgerens említettek.

Figyelemre méltó a helynöknek urához, a püspökhöz való viszonya. Nehezebb ügyekben maga a *vicarius* kérte előljárójának segítségét, és eléggé általánosnak mondható, hogy az ügyfeleknek módjukban állott fellebbezniük a helynöktől annak saját püspökéhez (*ad specialem presentiam episcopi*). Arra is számos példa van, hogy a helynök és a püspök valamiképpen közös joghatóság talaján ítéleztek, miként azt az egri helynök tette: „*in nostro, ymo verius [...] domini nostri episcopi consistorio*”. Az általános magyarországi helyzet mindenesetre az volt, hogy a pereskedések túlnyomórészt a püspöki/érseki helynök előtt folytak, és minden egyházmegyében kialakult és folyamatosan működött a helynöki szék. Ennek legfényesebb bizonyítékaként említhető, hogy az egyházi bíróságok a 14. századtól fokozódó mértékben *sub sigillo nostri vicariatus* adták ki okleveleiket.³⁶

A világi bíróságokhoz némiképp hasonlóan a magyar szentszék (*consistorium*) sem csupán szakbírákból álló testület volt. A püspökök és helynökeik jogban jártas és talán személyes ambíciókkal is rendelkező egyházzfikkal, *cum fratribus nostris de capitulo* ültek törvényt. A tasnádi főesperesek és helynökök rendre a szomszédos plébánosokat hívták meg bírótársnak. Ennél is fontosabb azonban az a jelenség, ami jórészt a magyarországi egyházi bíraskodás sajátossága volt. Nálunk ugyanis a szentszékek hatalmas tömegben tárgyaltak olyan ügyeket, amelyek tárgya nem kizárólagos egyházi hatáskörbe tartozott, hanem éppenséggel a nemesi birtokot érintő jogvitákat jelentették. Ilyen esetben természetesnek volt tekinthető az ún. vegyes bírói szék felállítása és működtetése. Ezeknek a vegyes bírói fórumoknak köszönhetően Magyarországon a helynöki székek joggyakorlatában a hazai jog is alkalmazást nyert. Nem is lehetett ez másként, hiszen a jogkereső magyar nemesek, ha szentszék elé vitték is vitáikat, igényt formáltak arra, hogy a magyar rendi jog szabályai érvényesüljenek – az érdekes az, hogy ezt az igényt a magyar helynöki székek teljesítették is. A 14. század második felében feltűnő a magyar világi, kúriai oklevelek és a helynöki székek okleveleinek szóhasználati hasonlósága. Mi több: az egri helynök az egyik felet vértagadás (*proditio fraternis*) miatt vérdíjban (*in emenda homagii*) marasztalta. Megalapozottan állíthatja Bónis György: „A kánoni és a hazai jognak mind az eljárási formák, mind az anyagi jog területén tapasztalható keveredése igen fontos faktor volt az egyházi bíróságoknak úgy a nemesség és a polgárság mindennapi életébe való beépülésében, mint a római-kánonjogi normák elterjedésében és átalakulásában.”³⁷

A 15. században kiteljesedett a magyarországi helynöki bíraskodás. A kánonjogban jártas személyek sora szerepel a bírói stallumokban. Az ország egyházi központjában, az esztergomi általános helynöki székben

már az 1380-as évektől majdnem kivétel nélkül kánonjogi doktorok (*doctores decretorum*) ülnek. Gyakran találunk közöttük olaszokat, mint Leonardus de Pensauro, Antonius de Ponto, piacenzai Mattheus de Vicedominis (egy negyedszázadon át) Zsigmond király uralkodása alatt; Simon di Treviso, Ludovicus Borsi (Aquila püspöke), montefiorei Antonius Cheregoni és Andreas Chesius Mátyás király és a Jagellók alatt. Nem hallgatható el mindazonáltal, hogy a külhoni, magyarul nem értő bírák jelentős száma és intenzív tevékenysége jelentős feszültséget is generált. Országos törvények, mint az 1495:32. tc. minden külföldit kitiltott a helynöki hivatalból, ítéleteiket pedig semmisnek nyilvánította. Az 1500:XXXV. tc. még azt is megfogalmazta, hogy az idegen helynökök a feleknek indokolatlan fordítási költségeket okoztak, s gyakran okai a pervesztésnek.

A magyar helynöki székek mellett is ott találjuk a közjegyzőket. Az egyetlen középkori törvényünk, amely e tisztról szolt, az 1405:III. tc. megtiltotta nekik a világi bíróságokon ügyvédként való eljárást – az egyházi bíróságokon azonban fenntartás nélkül működhettek. A magyar helynöki székek mellett működő császári és pápai közjegyzők a bírósági okleveleket rendszeresen ellenjegyzik. A 15. század végén a periratokat a közjegyző őrzi. Némileg meglepő, de nagyon markáns jellegzetesség, hogy a középkori magyarországi világi bíróságok nem fogadták el hitelesnek az általuk kiállított okleveleket, tevékenységük így hazánkban lényegileg a szentszékekre korlátozódott.³⁸ Ennek a fordítottja is megfigyelhető volt: a világi hatóságok és a hiteles helyek által adott oklevelek bizonyító ereje a szentszékek előtt nem volt magától értetődő.³⁹

Ügyészeket is találunk természetesen a magyar szentszékeken, akik főleg az egyház érdekeit védelmezték. Bár egy *instigator officii* már nagyon korán fellépett, ez az intézmény hazánkban csak a 16. században épült ki. Az ügyészek emeltek vádat az egyházi javak és kiváltságok megsértői ellen. Jelentősek lehettek a visszaélések, mert az 1500:34. tc. az intézmény felszámolását követelte. Természetesen ügyvédek is gyakran léptek fel a szentszékeken: az 1500:35. tc. tilalma ellenére nemcsak a felek képviselőtét látták el, hanem az ítélet meghozatalában is tevékenyen közreműködtek.

A magyar helynöki székek hangsúlyozni való vonása volt, hogy folyamatosan eljárak *parapherum*-perekben, amelyek rendre a nemesi birtokjogokat is érintették. Itt tovább élt a középkor végéig a vegyes törvénykezés, hiszen a női különjogok tárgyában folyt perekben továbbra is bevonták az ítélethozatalba a világi nemeseket és jogtudókat, így, *utriusque status, ecclesiastici videlicet [et] secularis, de lege et consuetudine regni expertis* döntve el az ügyeket. Amikor azonban a világi jogi tartalmat hordozó ügyeket a kúriális fórumok átterelő parancsaikkal (*mandatum transmissionale*) mindinkább magukhoz vonták, a helynökök tanácsadói pedig jobbára az egyházi jogtudók közül kerültek ki, az ősrégi szokás lassan kikopott a gyakorlatból. A vegyes törvénykezés legtovább vidéki helynökök (Szepes, Tasnád) és alacsonyabb bírói fórumok mellett maradt meg.

- ¹ A késő római birodalom településszerkezetének egyenlőtlenségei érhetők itt tetten. Míg a vandál hódítás idején például Észak-Afrikában mintegy ötszáz és Itáliában is hasonló számú püspök tevékenykedett, addig a mai Franciaország területén (Elszáz nélkül) Kr. u. 400. körül száz, a frank birodalom keleti területen pedig a kelta-angolszász misszionáriusok fellépése előtt legfeljebb nyolc püspökről tudunk. Vö. Werminghoff, Albert: *Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter*. Leipzig – Berlin, 1913, 9. p.; Kim, Paul: *Der mittelalterliche Staat und das geistliche Gericht*. (In ZRG Kan. Abt. 15, 1926, 167. p.)
- ² Ezt a nagyon találó magyar szakkifejezést Bónis György használta előszeretettel és terjesztette el. Magyar vonatkozásban ugyanis a *iurisperitus* nem feltétlenül egyetemet járt, tanult kanonistát jelentett, hanem leggyakrabban olyan személyt, aki főként a magyar jog (ez pedig elsősorban a szokásjogot jelentette) ismeretében volt jártas.
- ³ Vö. Fournier, Paul: *Les officialités au moyen âge*. Paris, 1880, 309. p. (A továbbiakban: Fournier, Les officialités.)
- ⁴ Thomassin, Ludovicus: *Vetus et nova ecclesiae disciplina*. H.n., 1678, Pars I, L. II, cap. 8. p.
- ⁵ Fournier, Les officialités, i. m., 8. p.
- ⁶ IV. Orbán pápa a Lengyelországban föllátható *officialatus* ügyében nyomatékosan említette, hogy az új bírói hivatal nem működhet másként, mint „*salvo iure archidiaconorum, qui in suis archidiaconatibus censuram ecclesiasticam exercere*”. Trusen, Winfried: Die gelehrte Gerichtsbarkeit der Kirche. (A továbbiakban: Trusen, Gerichtsbarkeit.); In Helmut Coing (Hg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der Privatrechtsgeschichte I*, München, 1973, 471. p.
- ⁷ Mások mellett Heinrich Straub is amellett tör lándzsát, hogy az *officialatus* kialakulása döntően nem a föesperesekkel való rivalizálásból vezethető le, hanem a püspök hivatali ügyeinek ugrásszerű megnövekedéséből, a római-kánoni eljárás(jog) bevezetéséből és az egyházszervezet általános intézményesüléséből eredeztethető. Vö. Straub, Heinrich: Die geistliche Gerichtsbarkeit des Domdekans im alten Bistum Bamberg von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, München, 1957, 96–98. p. /Münchener Theologische Studien III/9./; Tobin, Thomas Josephus: *Die officiali curiae dioecesanarum*, Rom, 1936, 95. p.
- ⁸ http://www.enluminures.culture.fr/Wave/savimage/enlumine/irht3/IRHT_062639-p.jpg
- ⁹ Ezt a *decretalium* a *Compilatio secunda* (C.5) és a *Liber Extra* (X 2.2.9) is fölvette.
- ¹⁰ Goffredus de Trano, kúriai *auditor* azt írja, hogy Rómában gyakran nem tudják eldönteni, hogy a püspöki *officiales* „*ordinarii vel delegati*”. Szerinte inkább delegáltak, mert biztosan nem választottak és nem is meghatározott időre kaptak kinevezést, hanem a püspök által jónak látott tetszőleges időre maradtak hivatalukban. Tőlük még lehetett a püspökhöz fellebbezni. In Summa in tit. decretal., Venetius 1570, f. 40 v.
- ¹¹ Abbas Panormitanus a 15. század első felében is azt vallotta, hogy a püspök köteles egy *vicarium officialem* kinevezni. Vö. Comm. II p. In L.I. Decr., de off. iud. ord., cap. quoniam, u.3.
- ¹² A 13. századból való *Ordo Iudiciarius Spirensis* szerint: „*Tria sunt, que impediunt aliquid esse iudicem: natura, lex et mores. Natura prohibet surdum, mutum et furiosum esse iudicem. Lex prohibet excommunicatum, irregularem, hereticum, paganum esse iudicem. Mores prohibent mulierem esse iudicem*” (§ 4).
- ¹³ „An den bischöflichen Höfen Deutschlands werden *Offiziale* bestellt, in deutschen Landen die ersten Berufsrichter – es sind dies Juristen, die vielfach an den italienischen Universitäten ausgebildet worden waren, etwa an der Rechtsschule von *Bologna*, der »*nutrix legum*« des Mittelalters.” Elsener, Ferdinand: Die Exkommunikation als prozessuales Vollstreckungsmittel. Zur Geschichte des Kirchenbanns im Spätmittelalter. In *Tübinger Festschrift für Eduard Kern*. Tübingen, 1968, 71. p.
- ¹⁴ „[...] *vel per causarum exercitium iudicandi officio sint merito approbati*.” Harduin, tom. VII, col. 263 E. A würzburgi bírósági rendtartás (1422) is azt kívánta meg a szentszéki bírótól, hogy „*in iure peritus et expertus, noticiam causarum habens*” legyen.
- ¹⁵ Hostiensis: *Summa* I.I. de off. vic. n. 2.
- ¹⁶ Ez a felismerés a német szakirodalomban is felbukkant: „Die Offiziale bedeuten aber gegenüber den Pseudobeamteten des Feudalismus nicht nur deshalb einen Fortschritt, weil sie wirkliche Beamte, wirkliche Angestellte eines Vorgesetzten sind, sondern auch deshalb, weil sie als rechtsgelehrte Berufsrichter, was sie wenigstens grundsätzlich sein sollen, ihre Tätigkeit hauptsächlich auf die Gerichtsverwaltung zu beschränken haben und gerade in dieser ihrer Beschränkung der zukunftsreichen Trennung von Justiz und Verwaltung, die auf weltlichem Gebiete später einsetzt als auf kirchlichem, vorarbeiten.” Hashagen, Justus: *Zur Charakteristik der geistlichen Gerichtsbarkeit, vornehmlich im späteren Mittelalter*. In ZRG Kan. Abt. 6, 1916, 222. p.
- ¹⁷ <http://data.abuledu.org/>
- ¹⁸ A speyeri bírósági rendtartás szerint az *auditor* dolga: „[...] *certus articulus causae audiendus vel examinandus*.” Riedner, Speyrer Ordo, cap. I. § 10.
- ¹⁹ Megjegyzendő, hogy a modern értelemben vett ügyvédi feladatkört nagyon sok német egyházmegyében (a bajorországiakban is) elsősorban nem az ügyvédek (*advocati*), hanem az ügyészek (*procuratores*) látták el, a kétféle megnevezés mögött álló eljárásjogi tartalom pedig igen gyakran összemosódott. „Die wenigen urkundlichen Zeugnisse deuten darauf hin, daß in den ostsächsischen Landen das Amt der Advokaten schon bald in dem der Prokuratoren aufgegangen sein muß, da sich klare Grenzen ohnehin nicht ziehen ließen. Eine solche Schlußfolgerung entspricht durchaus der Rechtslage in anderen Bistümern, in denen sich Advokatur und Prokuratur ebenfalls vermischten.” Müller-Volbehr, Jörg: *Die geistlichen Gerichte in Braunschweig-Wolfenbüttelschen Landen*. Göttingen, 1973, 154. p.; /Göttinger Studien zur Rechtsgeschichte 3./ (A továbbiakban: Müller-Volbehr: Die geistlichen Gerichte.)
- ²⁰ A bajorországi egyházi bíráskodással számos hasonlóságot mutató kelet-szászországi gyakorlatról lásd Müller-Volbehr: *Die geistlichen Gerichte*, 148–153. p.
- ²¹ A Gerhard bécsi plébános és az ottani skót kolostor közti perben (1265) a felektől a pápai küldött bírák jegyzők nevezését kérték, akik rögzítik a pert; meg is állapodtak két személyben, akik közül az egyik magyar ember lehetett: „[...] *petivimus a partibus, ut nobis assessores assignarent et tabelliones* [...] *et hec omnia fecimus conscribi per Henricum de Tulbing et Nicolaum Hungarum apud acta pro tabellionibus iuratos de utriusque partis consensu, licet ab initio magister Ger[ardus] in eos tanquam in tabelliones nequaquam voluit consentire*.” Fontes Rerum Austriacarum II 18 51 és 53 Nr. 41. Egy későbbi perben (1284) az eljáró bíró, a regensburgi dómprépost maga nevezett ki jegyzőkönyvvezetőt: „*Post hec primo Albertum vicarium chori nostri et tabellionem iudicii nostri sub districtione iuramenti, quod nobis ordinarie prestitit, ad huius cause acta deputavimus fideliter conscribenda*.” Fontes Rerum Austriacarum II 31 409 Nr. 384.
- ²² „[...] *statuimus, ut tam in ordinario iudicio quam extraordinario iudex semper adhibeat aut publicam, si potest habere, personam, aut duos viros idoneos, qui fideliter universa iudicii acta conscribant*.” X 2,19,11.
- ²³ <https://upload.wikimedia.org/>
- ²⁴ Nagyon meglepő, de a témát összefoglalóan tárgyaló Coing-féle kézikönyvben a szerző rezignáltan kénytelen Olaszországot illetően megállapítani: „Hier wie auch in anderen Gebieten fehlen uns ausreichende Einzeluntersuchungen, um die Entwicklung zusammenfassend kennzeichnen zu können.” Trusen, Gerichtsbarkeit, 471.
- ²⁵ Bónis György munkásságának köszönhetően ma már nemcsak nagyon sokat tudunk a középkori magyar egyházi bíráskodásról, ha-

nem az ő élete szorgalmát dicséri az a tematikus forráspublikáció is, amelyhez hasonló még a német medievisztika sem készített ez idáig: Bónis György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírások történetéhez a középkori Magyarországon*. Szeged, 1997.

²⁶ A középkori magyarországi egyházi bírások máig megkerülhetetlen összefoglalását írta meg és publikálta Bónis György a *Savigny Zeitschrift* hasábjain: *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526*. (In: ZRG 80 Kan. Abt. 49, 1963, 174–235. p.) Magyar fordítása annak a kötetnek a végén található, amely az egész életén át gyűjtött, a szentszéki bírások középkori magyarországi történetének monografikus megírásához készített iratkivonatait, lényegében jegyzeteit tartalmazza: Bónis 1997, i. m., 621–658. p.

²⁷ Bónis 1997, i. m. 135. p. (1234. sz. iratkivonat, a továbbiakban: ikv.)

²⁸ Lásd azt az 1341. október 11-én kelt ügyvédvallást, amely a pápai küldött bírónaként eljáró Henrik bécsi skót apát előtt történt; Mihály pozsonyi prépost és Zalai Miklós kanonok adtak ügyvédi megbízást Bertold bécsi plébánosnak. Knauz-Dedek (disp.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1079–1349*. Esztergom, 1874–1924, III, 424. (A továbbiakban: Mon. Strig.)

²⁹ Nagy Imre – Nagy Gyula (szerk.): *Anjou-kori okmánytár*. Budapest, 1878–1920, Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis, 481, 518. p.

³⁰ Így például 1358: Theiner II, 36. p.; 1389–1390: *Monumenta Vaticana* I/3, 37, 62, 63. p.

³¹ Vö. 1311: Mon. Strig. II, 635–636. p.

³² Bónis, 1997, i. m., 638. p.

³³ Vö. 1344: Theiner I, 673. p.

³⁴ Vö. 1320: Mon. Strig. II, 777. p.

³⁵ DI 29998. A kérdéstről részletesebben Karácsonyi János: Az erdélyi püspökség Erdélyen kívül eső főesperességei. In *Batthyaneum* I. 1911, 38–46. p.)

³⁶ Egy idézés 1390-ből: „sub sigillo nostro pro audientia causarum deputato”, in Szabó Károly – Szádeczky Lajos (szerk.): *Székely oklevéltár*, VIII, 37. *Egy helynöki pecsét Vácról* (1399), Zsigmondkori oklevéltár, I, 5785. Ugyanaz Egerből (1400), DI 8575.

³⁷ Bónis, 1997, i. m., 639. p.

³⁸ A középkorban Magyarországon tevékenykedő közjegyzők okleveleinek hitelességére nézve lásd Rokolya Gábor: *A polgári közjegyzőség emlékezete. 1875–1949*. Budapest, 2009, 13. p.

³⁹ Vö. Bónis 1997, 135. jz., 639–640. Továbbá Eckhart Ferenc: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter, in *MIÖG Ergbd.* IX. (1914) 423–427. p.

A hűtlenség tényállása és a bírói döntésre hivatott fórumok: egy rendkívüli és átpolitizált ügycsoport, amelynek a tétje, magának a rezsimnek és az államnak, beleértve egyik alrendszerének a bíróságnak, végső soron akár a bírónak a védelme. A felségsértés és a hűtlenség mindig olyan kiemelt bűnnek számított, amelyet rendhagyó eljárással és gyakran különleges bírói fórumok ítéltek meg.

Megvizsgálandó, hogy beszélhetünk-e rendszerszintű rendes és szokásos bíróságokról, és az adott korszak általános szabályainak megfelelő eljárásokról ott, ahol a szabályozatlanság, a hatalomgyakorlás ösztönössége és a rendkívüliség mondható az általános tendenciának? Továbbhaladva feltehető még a kérdés, hogy eljárási hibát, szabálytalanságot, törvénysértést vagy idegen példa hazai jelenlétét regisztrálhatjuk-e akkor, amikor a fő- és jószágvesztéssel járó ítéletek meghozatalánál nem a normarendszer betűje szerinti eljárásokkal találkozunk?

A király személyes ítélkezése és felségjogai a törvénykezésben, a Mohács előtti királyságban

Előhangként két mondatot, egy szépirodalmi és egy tudósi gondolatot sorolok egymás mellé: ahogyan az országban „csak a király hatalma maradandó, s az ő homlokáról esik fény, akire esik”¹, úgy igaz ez az ítélkezésre is, „A királyi bírások fénye sugárzik azokra a tisztviselőkre is, akik a bírói hatalomnak részesei lesznek”². Az Árpádok országában a bírások az uralkodó kezében összpontosult feladatokról, kifejezetten az ő személyéhez köthető egyházi és világi jogosultság. Ennek bázisát és gondolati háttérét megadjuk a keresztény-hűbériség eszméiségében, hiszen

Barna Attila

Rendes és rendkívüli bíróságok a hűtlenségi perek perjogi szabályozásában és ítélkezésében a középkori Magyar Királyság felosztásáig

minden hűbérúr ítélkezik vazallusai felett, akár a láncolat legalsó fokáig is hatalommal bír.³ Más oldalról, a tényleges hatalmi viszonyokból, valamint az államot ért sérelem közvetlen jellegéből is ez következik. Kifejezetten hangsúlyozandó, hogy az állam elleni deliktumok esetében mindig az uralom praktikumára és közvetlen érdekére is tekintettel kell lennünk.

A király a bírói hatalom eredője⁴: nevében, képében és a felhatalmazása alapján, de ekkor még a közvetlen szereplésével, vagy legalább valamilyen eljárási közreműködésével (idézés kibocsátása, bírák kinevezése és utasítása, intézkedéseik felülvizsgálata és kegyelmezés jogának fenntartása mellett, stb.) folyik az ítélkezés.⁵

A hűség kötelező hódolata, a hivatalok, valamint fekvő jóságok uralkodó általi adományozása, és elvétele a király, az ország elleni támadás (továbbá „mások törvényes igazságon kívüli háborgatása”, vagyis a hatalmaskodás)⁶ eseteiben, olyan tripuszon álló egységet alkot, amelyből